

Азбука и история

Изложбата „Азбука и история“ представя ролята на азбуката в културната история на славянските народи и на писмеността като основата на историческата памет на човечеството. Ние не знаем кой и кога за първи път е трансформирал ефимерната човешка реч в система от графични знаци, с които да я увековечи и спаси от забравата. По силата на историческата случайност обаче славяните са сред малкото народи, които не само знаят кога е изобретена тяхната азбука, но познават живота и делото на нейните създатели – солунските просветители и славянски апостоли Константин Кирил Философ и Методий. На техния духовен подвиг посвещаваме този опит да разкрием значението на писмеността за съхранението на националната идентичност и за културното взаимодействие между славянските народи.

На предложените 22 пана пред любознателната публика ще бъдат представени етапите от развитието на двете славянски азбуки – глаголицата и кирилицата и промените им като писмени системи с идеята да се разкрият политическите и културно-исторически факти, които са ги предизвикали. Интересът към проблемите на ранната графика и писмена култура на славянските народи не е самоцел. Чрез преосмислянето на някои устойчиви стереотипи, свързани с писането, азбуката могат да се открият нейните изразни възможности отвъд лингвистичния ѝ хоризонт. Желанието на авторите на изложбата е да покажат ключовото място на Първото и Второто българско царство в оформянето на кирилицата като общославянска писмена система през Средновековието, а на един по-късен етап – да я представят като инструмент за етническа идентификация на отделните славянски народи. Като третата азбука в Европейския съюз кирилицата също се изправя пред редица предизвикателства на модерната епоха, свързани с технологичното развитие на обществото. Може би връщането към времето на нейното изобретяване и последвало ранно развитие ще позволи да се преосмисли мястото и ролята ѝ на културен феномен в съвременното общество.

В изложбата е използван материал основно от Архива на Центъра за Славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, както и от редица български и чуждестранни книгохранилища. Много от образците се показват за първи път. Изложбата е съвместен проект на Държавния културен институт към Министъра на външните работи, Центъра за Славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“ към СУ „Св. Климент Охридски“ и Фондация „Елена и Иван Дуйчеви“.

Автори:

Чл. кор. Аксиния Джурова

Проф. дфн Вася Велинов Консултант: проф. д-р Казимир Попконстантинов

АЗБУКА И ИСТОРИЯ

Писмеността е едно от най-великите открития в историята на човешката култура. Като графична система за записване на звуковете на човешката реч тя е съществувала във вид на различни по начертания и структура азбуки, но в много случаи, освен чисто лингвистичните си функции, е изпълнявала и други обществени. Това се дължи на специфичния ѝ характер. Азбуката е енигматична за непосветените, инструмент за влияние в ръцете на знаещите и средство за съхраняване на историческата памет в рамките на общността. Вероятно затова още в най-древната записана и достигнала до нас история на човечеството изучаването на азбуката и писането са били сакрализирани и приравнени с религиозните тайнства. Буквите са

били възприемани като предметни изразители на мистични сили, дори като основни градивни елементи на вселената. В резултат на тези схващания грамотността най-често е била монопол на жреческото съсловие. Дори владетелите са получавали ограничен достъп до писмените паметници, съдържащи предимно митологични разкази за сътворението на света и божествения произход на властта им. Използваната за светски и битови нужди писменост понякога визуално се е отличавала от религиозната (напр. в древен Египет).

Тази ситуация, характерна за античната и късноелинистичната епоха, се променя, когато на историческата сцена на Европа се появява християнството. Със своя подчертан пиетет към писаното слово и стремеж към универсализъм, то поставя с голяма острота въпроса за езика на боговдъхновените книги и на богослужението и за писмеността като инструмент не само на етническа идентичност, но и на конфесионалната каноничност. Достатъчно е да се хвърли бегъл поглед към достигналите до нас паметници на писмените традиции на късноелинистичната и ранносредновековната епоха, за да се очертаят промените, които християнството внася в писането и представите за азбуката и нейното значение.

Християнството и неговата емблема – Книгата

След Миланския едикт на Константин Велики от 313 г. християнството постепенно създава стереотипите, които измесват античния свитък, за да дадат предимство на нова форма на книжното тяло - кодексът. От своя страна книгата, кодексът, става своеобразна сакрална емблема на християнското учение. Постепенно по пътя на стилизацията тя съчетава в себе си всички необходими елементи на лукс и представителност, които в езическата епоха са били монопол на архитектурата, епиграфиката, мозаичната декорация, каменната пластика, тъканите. Книгата на книгите, Евангелието, осмислено като Дом на Логоса, съдържащ боговдъхновен текст, е в центъра на сложен и продължителен процес, довел до трайна хармония между съдържанието, естетическото оформление и литургичната му функция. По подобие на Евангелието, всяка книга, присъстваща в богослужебното пространство на храма, започва да се подчинява на канонични изисквания към съдържанието и графичната система, защото единството на езика, писмото и текстовите редакции е една от предпоставките за църковното единство. От своя страна Евангелието става своеобразна легитимация на християнския владетел, който го е поръчал. Политическата и богословска идея за Пантократора (Вседържителя) на небето и неговата земна проекция в образа на автократора (василевса, царя) начело на земното царство изисква от последния да полага извънредни грижи за Словото, за Въплътения Логос и неговия дом.

Сред първите изяви на подобно отношение към писмото като графична система и към писаното слово като съдържание, бихме могли да поставим луксозните ръкописи от времето на император Юстиниан (управлявал Източната римска империя от 527 до 565 г.), които са изписани със златно или сребърно мастило с тържествен библейски маюскул върху оцветен в пурпур пергамент. Ръкописи като Евангелието от Росано, Евангелието от Синопе, Виенският генезис, Евангелието от Берат и др. са освен това богато илюстрирани и показват първите опити ръкописната книга да се представи в пълния си блясък като единство на свещен текст и разкошна украса, като особен обект на преклонение и същевременно на боговдъхновено четене. Библейският гръцки маюскул, използван за написването на пурпурните кодекси е възникнал още в края на III в., и е стилизиран под влияние на по-окръгленото, официално тогава, римско писмо. Използването на пурпура и златото в ръкописите, както и тържественото литургично

гръцко писмо, са израз на идеята за имперския универсализъм на Византия. Но и в дворовете на владетелите в Западна Европа появата на подобни кодекси е политически акт, заявка за влиятелно присъствие на геополитическата сцена. Сребърният кодекс, съдържащ готски превод на Евангелието, отнасян към времето на император Теодорих (493-526), макар и без илюстрации, поражда с финеса на изпълнението си. Беда Достопочтени съобщава за пурпурно евангелие, изписано със злато в англосаксонския двор през VIII в., а евангелието на Годескалк е изпълнено по заповед на Карл Велики през 781-783 г. Практиката на изписването на т.нар. пурпурни кодекси продължава във Византия до края на IX в. и залезът ѝ се съвпада хронологически с края на иконоборската епоха, макар че откриваме изолирани примери и в следващите векове, буквално до началото на XIX в. В Западна Европа пурпурни кодекси се създават до края на средновековната епоха.

Писмеността при славяните

Славянските народи получават своята азбука и писменост през втората половина на IX в., време на сериозни промени в самата византийска империя, а и в цяла Централна и Западна Европа. Още в своя зародиш славянската азбука е мислена като инструмент за политическо влияние и културна хегемония от страна на Византия. Империята стига до тази идея, защото племената (сред тях и славянските), дошли в Европа в резултат на продължителната миграционна вълна, известна като Велико преселение на народите, са практикували езически обичаи и ритуална, които не предоставят възможност за активна намеса в духовната култура и начина на живот. Езичеството е по-скоро безписмено и се свързва с традиционната народна култура, която разчита преди всичко на устното предаване на важната за социума информация, а култовите практики не са се нуждаели от прочитане на писмени текстове, за да бъдат извършвани. Това може да ни обясни донякъде свободното използване на гръцкия език в епиграфиката на Първото българско царство преди покръстването. Чуждата азбука и чуждият език не са били възприемани като заплаха за етническата идентичност, доколкото тя е била „в безопасност“ и поради религиозните различия между езическа България и християнска Византия. По това време гръцкият език, а вероятно и латинският, са били ползвани в светското пространство – владетелската кореспонденция, фиска, различни възпоменателни надписи за светски събития. Сакралното пространство на езическите култови практики и митологично минало е оставало незасегнато от чуждо влияние, съхранявано и предавано от поколение на поколение в устна форма.

Монументалността на каменната пластика, трайността ѝ като писмовен материал са били внушителен израз на авторитета и едноличната власт на българските ханове. Монумент като скалният релеф край с. Мадара, Шуменско, известният Мадарски конник от времето на хан Тервел (700 – 721 г.), колоните с надписи, поръчвани от ханове Крум, Омуртаг, Маламир и Пресиян са красноречиво свидетелство за това – и поради представителния си характер, и поради изразените в надписите идеи.

Ситуацията се променя за славянските народи с масовата им християнизация през втората половина на IX в. Независимо от диоцеза на църквата, в която попадат, Римска или Константинополска, те са включени в нов тип религиозни отношения и практики, свързани с познаването на редица сакрални текстове и на проповеди върху тяхното съдържание. Освен това по пътя на частните тайнства – кръщение, причастие, брак, изповед и пр. – Църквата поема контрол и върху личното духовно и емоционално пространство на вярващия, за да го приобщи максимално ефективно към своето събрание (еклесия). Владетелите на новопокръстените славянски държави – княз Ростислав в Моравия и княз Борис-Михаил в България много скоро разбират тези

последници от акта на покръстването и официалното разпространение на християнското учение сред техните народи.

Съгласно достигналите до нас средновековни извори, именно писмото на княз Ростислав до император Михаил III от 863 г., с което славянският владетел моли императора за учени мъже, способни да разяснят християнството на говоримия от народа му език, е причината за изобретяването на славянската азбука. То е представено като боговдъхновено чудо, извършено от избрани от Бога мъже – Константин, наречен заради огромната си ерудиция Философ (Кирил) и неговият брат, образованият монах Методий. Разбира се зад културния език на изворите от деветото столетие прозират политическите амбиции на кръга около тогавашния Константинополски патриарх Фотий и на императора Михаил III за засилване влиянието на империята на европейския континент. След загубите на сериозна част от малоазийските провинции на Византия, управляващият елит е търсел компенсация в разширяване влиянието си на Запад и патриарх Фотий предлага политиката на скрита зад буквите и Кръста хегемония. В този смисъл създаването на азбука за славяните е сериозен византийски проект, зад който прозират политически имперски и универсалистични амбиции.

Създаването на славянската азбука и съдбата ѝ във Великоморавското княжество – борба за признание

Първата славянска азбука, създадена от Константин Философ и Методий е официално представена през 863 г., макар че се допуска и по-ранна дата за появата ѝ. Първата азбука, глаголицата, притежава необичаен на пръв поглед облик. В някои отношения тя бегло наподобява налагащия се по това време в Константинопол византийски минускул (новото за IX в. гръцко писмо, при което няколко букви се изписват слято, а начертанията им наподобяват старото канцеларско писмо). Едновременно с това тя запазва по-скоро унциалния си характер по своето начертание, защото всяка буква се изписва отделно. В известен смисъл глаголицата визуално се доближава до азбуките на византийската периферия – етиопска, арменска, грузинска. Азбуката на Константин Философ и Методий отразява в детайли особеностите на славянската реч. Въпреки това на глаголицата и на написаните с нея преводи на свещените християнски книги им е предстояла тежка битка за доказване на правото на съществуване не на лингвистичното, а на геополитическото поле, където са се преплитали различни интереси на силните на деня.

Кратката хронология на събитията ни убеждава в това – византийските пратеници в Моравия са посрещнати с почести от княза Ростислав и с недоверие и неприязън от представителите на немското духовенство. Това е така, защото държавата на Ростислав в църковно отношение е била под юрисдикцията на Залцбургския епископат. Много скоро (вер. до 867 г.) Константин Философ и брат му са повикани в Рим, за да дадат обяснение за дейността си на фона на изострените отношения между двете големи европейски църкви – Римската и Константинополската – в борбата им за надмощие на континента.

Кирило-Методиевата мисия се отправя към Рим добре подготвена. Славянските апостоли начело на пратеничеството и техните ученици и сподвижници са носели за папата ценен дар – частици от мощите на св. Климент Римски, намерени от тях през 861 г. при предишната им мисия във Византийския Херсонес. Климент Римски е един от седемдесетте апостоли и трети папа на Римо-католическата църква, смятан е за покровител на папската институция и в Рим са били добре осведомени за откриването на неговите мощи.

Вероятно само дипломатическият усет на Константин Философ, ковчежето с частици от мощите на св. Климент Римски и прагматизмът на папа Адриан II (867-872г.) са довели тази среща до успешен край. Защото непосредствено преди нея двамата братя е трябвало да отхвърлят във Венеция обвиненията на привържениците на триезичната догма, че проповядват Божието слово на език който не е сред свещените езици – гръцки еврейски и латински – според евангелското предание. Пръв формулира това схващане Исидор Севилски (560-636 г.) и то е в основата на единството на Римокатолическата църква, изповядваща максимата „една църква – един език“. Пробивът в статуквото, направен на диспута във Венеция, е от огромно значение за понататъшното развитие на славянската кауза. Папа Адриан II посреща през 868 г. двамата братя и техните ученици с почести в Рим, освещава славянската азбука, направените преводи и ръкополага учениците на Константин и Методий за свещеници, а самия Методий – за архиепископ на Моравия. Така се учредява първата славянска църковно-административна единица, където да се проповядва на разбираем за населението език. Неочакваната смърт на Константин Философ в Рим през 869 г., който в последните си дни приема монашески сан и името Кирил, оставя Методий сам в борбата за отстояване на славянската кауза.

Последвалите години са години на изпитания. Противниците на идеята за присъствието на славянския език в богослужението (макар и ограничено до четенето на евангелието на езика на местното население след прочитането му на латински в рамките на месата) не се примиряват с присъствието на Методий като архиепископ в земи, които те смятат по право свои. Откритата вражда прераства в обвинения в нарушаване на канона, в изповядване на еретически идеи, за да се стигне до повторна специална намеса на папа Йоан VIII, за утвърждаване на позициите на Методий. Но след оттеглянето на княз Ростислав от престола и възкачването на Светополк, славянската кауза е обречена. Смъртта на Методий през 885 г. е повод за окончателна разправа с неговите ученици и за пълното елиминиране на славянската азбука и език в богослужението в Моравия.

Кирило-Методиевите ученици се отправят към България, където се надяват на радушен прием от страна на княз Борис. Той също се е нуждаел от азбука, писменост и превод на боговдъхновените книги на разбираем за населението на царството му език, тъй като след покръстването на българите през 863 г. гръцкото духовенство е било навсякъде из страната. Българският владетел си е давал ясна сметка, че без писменост и богослужение на роден език, новата религия ще бъде възможност за пълна културна и духовна хегемония на Византия над България. Ето защо той повежда своята битка за азбуката и свещените книги.

Съдбата на славянската азбука след идването на Кирило-Методиевите ученици в България

След смъртта на архиепископ Методий във Велика Моравия на 6 април 885 г. част от учениците му се отправят към България. Според запазените извори те са били посрещнати от княз Борис с почести в тогавашната столица на Първото българско царство - Плиска, настанени в домовете на най-знатните боляри и снабдени с всичко необходимо за книжовната им дейност. Донесените от тях книги са били написани на глаголица – азбуката, създадена от Константин Кирил Философ за Моравската мисия. От момента на пренасянето ѝ в България започва нов етап в нейното развитие, който поставя начало редица важни културно-исторически процеси, дали своето отражение върху българската и общославянската писмена култура в продължение на столетия.

В последните десетилетия на IX в. в Първото българско царство са ни засвидетелствани билингвизъм (славянско-гръцки; славянско-латински – според

сведенията на Черноризец Храбър), разнообразие на познатите и използваните графични системи – гръцко унциално, латинско и руническо писмо, както и смесване на езикови и графични системи – напр. първобългарски надписи с гръцки букви. В тази нехомогенна среда след приемането на християнството за официална държавна религия и присъединяването към диоцеза на Константинополската църква гръцкият е бил официалният литургичен език и е оказвал нарастващо влияние върху писмените навици на грамотните слоеве от местното население. Под влияние на епиграфските навици и богослужебните практики в българско книжовно пространство са били оформени стереотипите на гръцкото унциално писмо, още повече, че то винаги се е свързвало с луксозните кодекси, предназначени за богослужението. Обикновено грамотните книжовници са владеели еднакво добре гръцки и български език. Както отбелязва през 2000 г. проф. Красимир Станчев „диграфията и билингвизмът като че ли са генетически заложили в славянската писмена култура”.

Глаголицата и кирилицата в България

Донесената от Кирило-Методиевите ученици азбука графично се е отличавала от познатите практически усвоени писмени навици. Тя е носела сакралната аура на своя създател Константин Кирил Философ, за което свидетелства старобългарският писател от X в. Черноризец Храбър в съчинението си *За буквите* и е била използвана като официално писменост в българското царство. Освен това тя е била призната и от двете големи европейски църкви – създадена в Константинопол по поръчка на императора и тържествено осветена в Рим. Възможно е да е била възприета като графична система, която дава етническа идентичност на християнството в България и го разграничава от засилващото се гръцко културно влияние. Това би мотивирало нейната употреба предимно в богослужебната и богословска сфера. Текстолингвистичните проучвания недвусмислено сочат, че редица преводи, както и оригинални произведения от т.нар. Златен век на управлението на цар Симеон имат глаголически първообраз.

Конкуренцията между глаголица и кирилица се решава в полза на последната. Независимо от съвършенството си глаголическата азбука остава чужда на писмените навици на българските книжовници, възпитани в традициите на гръцкото маюскулно писмо. Старата гръцка азбука, унциалът, допълнена с нови знаци и адаптирана към славянската фонетична система, постепенно измества автентичната славянска азбука.

Според някои автори като акад. Емил Георгиев в българската държава е съществувала някаква първоначална форма на кирилска азбука и преди идването на Кирило-Методиевите ученици. Според него тя е причината Черноризец Храбър да напише, че славяните си служели с гръцките букви, но без устроение, т.е. без да са окончателно приспособени към особеностите на речта и без графични знаци за специфичните звукове като ч, ц, дз, щ, жд.

Кирилицата като завършена азбука се формира по подражание на гръцкия литургичен унциал, който през IX в. вече е имал определено изискан облик със своите удължени и заострени форми. Следвайки структурата и облика на гръцките ръкописи, кирилската азбука е стилизирана до геометрично правилно, симетрично, унциално (уставно) писмо и остава такова до края на средновековната епоха. Подобно на своя образец, гръцкия унциал, то е засвидетелствано като изправено писмо и с лек наклон надясно в най-ранните достигнали до нас паметници – Енински апостол, Зографски лист и др. Във връзка с това бихме отбелязали по-скоро като изключение примера с белоглинената керамична плочка от Преслав, съдържаща богослужебен текст, изписан с кирилско писмо, наподобяващо гръцкия заоблен библейски маюскул. Вероятно тя е била част от сложната декоративна система, включваща изображения и текст, но все пак е свидетелство, макар и изолирано, че и този тип унциално гръцко писмо е бил познат и използван в България в началото на X век.

В светлината на новите епиграфски открития се вижда, че глаголицата и кирилицата вероятно са били използвани паралелно в Преслав и Охрид, двата големи книжовни центъра на Първата българска държава. Освен това глаголицата е била в употреба в Преслав почти до края на съществуването ѝ, а не е била ограничена само в Охридското средище, както се смяташе в по-старите изследвания. Появата на кирилицата също се ситуира сравнително рано. Откритият от проф. Казимир Попконстантинов скален кирилски надпис в с. Крепча, Търговишко свидетелства за развита графична система, датиран е и е от 921 г. Това означава, че само три десетилетия след появата на глаголицата по българските земи, нейният конкурент, кирилицата, вече е факт. Разграничението между двете азбуки по критерия манастирска (глаголица) – светска (кирилица) азбука също не помага за изясняването на процеса, тъй като въпросният надпис от 921 г. е от скален манастир.

Според индиректни данни може да се допусне, че кирилицата е използвана поне от 889 г. нататък, т.е. след годината на повторното освещаване на църквата в манастира в село Равна, според запазения датиран гръцки надпис там. В този голям манастирски комплекс са открити десетки надписи на кирилица и глаголица (включително абecedари), които са доказателство за интензивен образователен/ограмотителен процес, извършван от смесени групи от български и гръцки книжовници. Надписите в Равна ни напомнят и друго обстоятелство – **усъвършенстването на кирилицата до пълноценна славянска азбука е немислимо без глаголицата**. Кирилската азбука, стилизирана на основата на 24-те букви на гръцката азбука постепенно е била допълвана с необходимите графични знаци за специфични звукове на славянската реч като ц, ч, ж, щ, зд, и др., заети от глаголицата – с или без промяна в графичните начертания. Този процес на усъвършенстване може да бъде отчасти реконструиран на базата на откритите в последните години оловни амулети с кратки текстове, писани на глаголица и на кирилица, които са свидетелство за продължителното време на използване на двете азбуки – глаголическата е била в активна употреба поне до средата на XI в. Намерени са също така амулети, върху които надписите са изработени паралелно и с двете азбуки и такива, които са използвали смесен тип графика – кирилски букви, допълвани от глаголически за специфичните звукове.

Замяната на глаголицата с кирилица

При това състояние на изворовата база **замяната на глаголицата с кирилицата престава да бъде енигматичен процес, а се обуславя от поне две причини – прагматична и политическа**. На нивото на праксиса би следвало да се открият усвоените вече умения и навици за работа с гръцкото унциално писмо в предходните десетилетия и дори столетия. За това свидетелства и епиграфиката, натоварена с представителни функции, както споменахме по-горе. Кирилската азбука е по-позната, по-лесно изпълнима, а в строго палеографски аспект кирилицата и по-икономична. Изследванията на редица учени като П. Шрайнер, А. Джурова, К. Попконстантинов открояват континуитета в процеса на налагането на кирилицата за основно славянско писмо, в противовес на езотеричната и по-трудно изпълнима глаголица.

Вероятно към тези съображения бихме могли да прибавим и политическата воля на българския владетел Симеон. Стремелството му да превърне християнската столица на държавата си, Преслав, във втори Константинопол може би е дал приоритет на такъв тип писмо, който да сближи българските литургични ръкописи с гръцките. Като гръцки възпитаник, наричан от съвременниците си „полуромей“ той си е давал ясна сметка за значението на представителния, луксозно изработен евангелски кодекс в процеса на легитимация на владетеля и е предпочел именно това писмо, което визуално прилича на гръцкото. Същевременно той стимулира и процеса на замяна на гръцкото богослужение с българско и ръкополага Кирило-Методиевия ученик Климент за пръв

български епископ през 893/4 г. Ако в първите години след идването на Кирило-Методиевите ученици в България глаголицата е била средството за разграничаване от гръцките книги, използвани от пребиваващото в страната гръцко духовенство, за противопоставяне на културната асимилация и за собствена християнска идентичност, то след въвеждането на богослужение на български език, този проблем е бил разрешен. В новите условия кирилската азбука вече е можела да демонстрира блясъка на българския владетел, подобно на гръцките кодекси, предназначени за византийските василевси. До нас е достигнало малко от този блясък, но запазените ранни руски кодекси като Мстиславова (1117 г.) и Остромирово евангелия (1057), Изборника на Светослав от 1073 г., копия на старобългарските царски евангелия от Преслав, са убедително свидетелство за това.

Утвърдена в България, кирилицата става общоупотребимо писмо на славяните от православния свят. Единството на *Slavia Orthodoxa* (по терминологията на големия италиански славист Рикардо Пикио) освен на конфесионално, езиково и литургично ниво се онагледява чрез графиката. Може би този исторически факт е най-убедителното доказателство за „вечното значение на кирилицата“ (А. Е. Тахиаос), което я превръща не само в графичен феномен, но и в условие за съществуването на средновековното културно единство на Византия и славянския свят. Ако можем да говорим за историческите послания на кирилицата като графика, то това е идеята за културното равнопоставяне на славянските народи и за толерантното отношение към „другия“.

По-нататъшната съдба на глаголицата

От своя страна глаголицата не напуска окончателно историческата сцена, в България тя продължава да се появява спорадично до края на XIV век. Истинското ѝ дълголетие обаче е в някогашна Далмация, на територията на днешна Хърватия. На остров Крък е намерен един от най-древните местни паметници на глаголическата писменост - Башчанската глаголическа плоча от края на XI – началото на XII в. на която е документирано дарение за тамошния манастир манастира „Св. Луция“. През XII в. под влияние на готическото писмо глаголицата придобива в Хърватия ъглеста форма, което определя трайно названието ѝ като ъглеста или хърватска глаголица. В продължение на столетия глаголицата е за Хърватската средновековна държава инструмент за съхранение на националната идентичност и за неутрализиране на латинското влияние от страна на Римо-католическата църква. Изборът на графична система и тук е илюстрация за особената функция на писмото, което в своята предметност е в състояние да онагледява идеи, различни от специфичната му функция на фонетичен знак. Нещо повече, глаголицата в Хърватия е „присвоена“ от Рим, благодарение на легендата за нейното авторство. В средата на XIII в. Римската курия официално признава, че автор на хърватската глаголица е самият Йероним Блажени (Стридонски), преводачът на Библията на латински език. Благодарение на тази мистификация хърватите са били на практика единственият народ, на когото католическата църква е позволила да ползва не латински богослужебни книги, а славянски, писани с глаголица на говорим език. На практика и глаголицата придобива статус на сакрална азбука по Далматинското крайбрежие. Тя остава там в активна употреба до XIX в., като от 1483 г. започва и глаголическото книгопечатане, продължило с малки прекъсвания до края на XIX век (1890 г.).

Споменът за глаголическата азбука не напуска завинаги и земите на моравци и панонци, сред които са проповядвали Кирил и Методий. До 1096 г. там окончателно престава използването на глаголицата. Но през 1347 г. император Карл II основава в Прага Емауския манастир и кани в него монаси бенедиктинци от Хърватия,

благодарение на които манастирът става вторично средище на глаголическата писмена култура в Чехия.

Като друг покровител на глаголическата азбука в централна Европа се представя полският крал Владислав Втори Ягело. Интересът му към историята на славянското писмо е обусловен от руските му корени по майчина линия и от хърватското потекло на съпругата му – Ядвига. През 1380 г. по заповед на Владислав II в силезийския град Олесница се създава манастир, в който са ползвани глаголически богослужбни текстове.

Развитието на кирилицата като общославянска азбука

В контекста на пренасянето на културни идеи сред южните и източните славяни продължава своето развитие и кирилицата. Постепенното ѝ възприемането от сърби и руси след покръстването им съответно между 867 и 874 г. и през 988 г. я превръща в емблема на славянското единство. Ръкописи като Мирославлевото евангелие от 1180 г., Остромирово евангелие от 1057 г., Мстиславовото евангелие от 1117 г. бележат възхода на кирилицата като третото литургично писмо в средновековна Европа.

В началото на XI в. кирилицата се модифицира в още едни тип писмо, т. нар. босанчица (босненска кирилица). Това кирилско писмо е стилизирано под влияние на хърватската глаголическа графика и е било в употреба в Босна, Херцеговина и Далмация в средите на християни-католици и по-късно на мюсюлмани (бошняци), а през XVII и XVIII в. се е използвала и от босненските и херцеговински монаси францисканци. В тази азбука липсват графични знаци за носовите и за йотуваните гласни, липсва Ъ и тя отразява особеностите на местните диалекти. Босанчицата е азбука, която разграничава местното християнско население и от сърбите и от хърватите. Най-ранните известни паметници са известната Хумска плоча от XI в. (съдържа и няколко графични знака от хърватската глаголица), грамотата на бан Кулин от 1189 г. и други дипломатически документи от тази епоха.

Босненската кирилица се използва за печатните книги на протестантските мисии в Хърватия и през XIX в.

Кирилицата по време на Второто българско царство

По същото време кирилицата вече е единственото официално писмо и на територията на България. Употребата на т.нар. делови устав от предходното столетие, запазен в ръкописи като Енински апостол от XI в. и Листовете на Ундолски от XI в. се разширява и все повече кодекси се пишат в тази по-свободна и не толкова изискана форма на кирилицата – Слѣпченски апостол XII в., Григоровичев паримейник XII в. и др. Това са ръкописи, възникнали в епоха, когато няма обособени палеографски школи и крупни писарски центрове.

Нов етап в съдбата на кирилското писмо се наблюдава през XIII в. – времето на възстановяването и укрепването на Второто българско царство. Появява се нов книжовна център – Търново, разширява се влиянието на атонските манастири. В течение на няколко десетилетия след падането на Константинопол през 1204 г., България остава единственото православно царство на Балканите. Кирилското писмо постепенно „се отваря“ за влияние от страна на гръцкото.

Възможно място за проявленията на този процес вероятно са били скрипториите на атонските манастири, където са работили книжници от различни етнически произход. В църковното разбиране единството на православието се превръща в основен принцип, структуриращ и манастирското общество. Вероятно това единство е трябвало да намери своя точен, нагледен и предметен израз.

Кирилското писмо през XIII в. запазва уставния си характер чрез разработването на така наречения квадратен модул - напр. Търновското евангелие от 1273 г. (Загреб, библиотека на Академията на Науките и изкуства, III.a.30). Паралелно с тази консервативна линия кирилската традиция, въпреки че запазва унциалния си характер, се влияе от гръцкия минускул. Отделни ръкописни паметници възприемат елементи на маниеризъм в почерците, които се появяват в гръцките кодекси още през XII в. Например, в такъв представителен български паметник като Драгановия миней от XIII в., изписан с изискан устав с тенденция към полууставно писмо, се наблюдават удължения на мачтите и хастите на буквите, особено на последните редове или при последните букви в реда. Тези почеркови особености имат точни паралели в редица гръцки ръкописи като напр. D. gr. 370 от края на XII век. от колекцията на Центъра на Славяно-Византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ в София. Те свидетелстват за желание да се повтори гръцкия представителен кодекс, които от своя страна водят до разколебаване на симетрията и геометричната изчистеност на уставното славянско писмо.

Тенденцията към сближаване с гръцките минускулни ръкописи е още по-отчетливо изразена през XIV век. Провежда се на няколко нива: изписване на кирилски букви по подобие на маниерно изписани букви, характерни за стила "Fettaugen" – в т.нар. Евангелие на Тертер от 1322 г. и в илюстрирания препис на Хрониката на Константин Манасий от 1344-45 г. Друг аспект на процеса на уподобяването на гръцкото писмо е усвояването на т.нар. александрийски минускул и адаптирането му към славянското писмо – т. нар. Попгерасимово писмо – вж. основната част от сборника на поп Филип, Син. 38 от 1344-45 г. Двете тенденции са резултат от потяното сътрудничество между български и гръцки писачи, както и от стремежа към визуалното уподобяване на гръцкия модел. Едновременно с това в традицията на луксозни ръкописи се запазва уставното литургично търновско писмо, белег на висока поръчка и на престижа на царската власт – такива ръкописи като Лондонско евангелие от 1356 г. и Томичов псалтир от 60-те години на XIV в. са свидетелство за подобна консервативна линия, носител на приемствеността са най-ранните кирилски образци от времето на Първото българско царство.

Концептуалната основа на сближаването между българското и гръцкото писмо във втората половина на XIV век вероятно е исихазмът, който се превръща в обща идеологическа платформа на значителна част от духовенството в региона. В резултат на това възникват големи мултиетнически манастирски комплекси извън светогорските манастири – напр. манастирът в Парория, някои от манастирите край Търново и пр. Там са работели книжовници, владеещи еднакво добре гръцки и български език. Те са търсели начини да уподобят максимално българските ръкописи на гръцките, особено след наложените от българския патриарх Евтимий правописни промени. С неговото име се свързва т. нар. търновска редакция на богослужебните книги. Освен на съдържателно ниво, тя се проявява и в графичното оформление на кодексите. Започва използването на надредни знаци по подобие на гръцкото писмо с цел визуално унифициране на българските и гръцките ръкописи. Това проличава особено отчетливо в ръкописите за манастирска употреба, съдържащи исихастки творби.

В резултат на създадения от Евтимий модел за втори път в историята на кирилското писмо на славяните българският кирилски модел на писмо и графично оформление на текста става парадигматичен за южните и източните славяни. На север от Дунава, в молдавските и впоследствие в южноруските скриптории в последните десетилетия на XIV и в първата половина на XV в. се усвояват като нормативни образците на Търновските скриптории, носещи със себе си авторитета на последния български патриарх от Второто царство, завладяно от османските нашественици през

1393 г. Според големия познавач на славянската писмена традиция Владимир Мошин това е революция в славянската писменост. Доразвивайки тезата на Мошин, Анатолий Турилов подчертава, че кирилското писмо, използвано в молдавските, североизточните и по-късно в южноруските скриптории през цялото XV столетие остава като своеобразна реплика на южнославянските, по-точно среднобългарските образци от времето на патриарх Евтимий. Разбира се, наблюдават се и процеси на формиране на специфични руски почерци, свързани с новите центрове през XVII и XVIII в. – московски полуустав, поморски полуустав, който остава в активно употреба дори до началото на XX в, защото е бил ползван главно в средите на старообрядците. Там се развиват доже негови калиграфски варианти.

През цялото средновековие кирилицата се възприема като емблема на единството на православния славянски свят. Проследявайки нейните пътища, добросъвестният изследовател би могъл да проследи сложната мрежа на културни взаимодействия в рамките на Slavia Orthodoxa, а понякога и сред славяните-католици. Азбуката очертава сферите на културното влияние на създадените в Преслав през IX в. и в Търново през XIV книжовни модели и позволява да се проследи модификацията им дори до появата на печатната книга.

Кирилицата в модерната епоха

Ако през Средновековието кирилската азбука е емблематична за славянското единство, то в модерната епоха тя става инструмент за манифестиране на различията. Когато през 1707-1710 г. император Петър Първи въвежда гражданския кирилски шрифт в Русия, той представя този акт като част от реформите си за модернизирание на Русия и за приближаването ѝ до западния свят. Руската гражданска кирилица за първи път ползва латински образци и се доближава до бароквата типография на своята епоха, особено с въвеждането на несъществуващите дотогава малки букви. За първи път се променя уставният характер на кирилицата и то по образец на латинските печатни шрифтове. Ясно се разграничават църковните от светските графични системи.

Подобни процеси се наблюдават в Сърбия, когато през 1818 г. Вук Караджич реформира старата графична система и създава модерната сръбска кирилица със специални графични начертания за специфичните звукове и въвежда в употреба латинската буква j, наричана дълго време Копитарица.

В България този процес е свързан с Възраждането и за съвременна българска печатна кирилица говорим след 1830 година. За разлика от руската и сръбската модернизирани кирилски системи, в българската кирилица се запазват знаците за ятовата гласна и голямата носовка, както и изписването на краесловен ъ. Така се е онагледявала връзката със старобългарския език. Ситуацията се променя след 9. IX. 1944 г., когато и тези букви са премахнати от графичната система и така визуално азбуката отново се вписва в новите реалности, мотивирайки промените със стремеж към опростяване и достъпност.

Азбуката е образ и знак, предметяващ ефимерните звукове на нашата реч. Тя е съпротива срещу забравата и преходността на историята. Но азбуката е и нещо много повече – тя е своеобразно послание за културно присъствие, за собствена национална идентичност. В съвременния свят азбуката е лишена от мистика, но именно в прагматичното отношение към нея прозира и духът на новите отношения на Стария континент. Кирилицата днес е посланик на духа на толерантност и културно многообразие, завещани още от диспутите на Константин Кирил. И ако в онази далечна епоха преди повече от хилядолетие хората са намерили у себе си мъдрост и сила да променят културната карта на континента, днес нашата отговорност пред „малките“ знаци на славянската духовност е още по-голяма в мисията да я представим като трета официална писменост на Европейския съюз, като свидетел на драматични моменти на

борба за духовно оцеляване както и на триумф при отвоюването на нови културни пространства.

Табло I

Карта на разпространението на кирилицата и глаголицата през Средновековието и карта на разпространението ѝ през XX в.

Табло II

Образци от епиграфски паметници – колоната на Омуртаг, Хамбарлийски надпис и надпис на Хан Пресиян.

Табло III

Мадарският конник – скален релеф от времето на хан Тервел, монументален израз на владетелско могъщество в езическата епоха.

Табло IV

Покръстването на българите – миниатюра от Манасиевата летопис, покръстването на русите – миниатюра от Манасиевата летопис, миниатюри от Радзивиловската летопис или от хрониката на Георги Амартол, свързани с покръстването.

Табло V

Създаването на славянската азбука – миниатюри от Радзивиловската летопис и образци от житието на Константин Кирил Философ и на брат му Методий.

Табло VI

Образци от глаголически ръкописи

Табло VII

Снимки от Плиска – посрещането на Кирило-Методиевите ученици, икона на св. Седмочисленици.

Табло VIII

Надписът от Крепча и снимки на скалния манастир.

Табло IX

Снимки от Равна и каменни надписи от различните писмени традиции – от Казимир

Табло X

Оловни амулети – глаголически, кирилски и смесени (от Казимир)

Табло XI

Произход на кирилицата – фрагментите от ЦСВП и Керамичната плочка от Преслав, Енински апостол

Табло XII

Ръкописите от времето на цар Симеон – руските преписи (Мстиславово, Остромирово, Изборника)

Табло XIII

Мироточното евангелие – сръбската кирилица.

Табло XIV

Глаголицата и нейната употреба през XII-XIII в. Образци от ръкописи със смесено глаголическо и кирилско писмо.

Табло XV

Драгановият миней и гръцките кодекси от ЦСВП – влиянието на гръцкото минускулно писмо

Табло XVI

Кирилицата през XIV в.

Гърцизираща тенденция в Син 38 (попгерасимово писмо), Апостол от НИМ, Манасиева Летопис и гръцки ръкопис с писмо Фетауген.

Табло XVII

Класическият кирилски литургичен устав

Лондонско евангелие

Томичов псалтир

Табло XVIII

Ръкопис от Евтимиевата школа

Молдавски ръкопис

Табло XIX

Руски ръкопис - Златоструят от ЦСВП усвояването на южнославянски почерци.

Табло XX

Образци от късната кирилица в България – XVII-XVIII в. т.нар. средногорски почерци – Псалтир от ЦСВП, Образците от НИМ.

Табло XXI

Печатни книги с руска гражданска кирилица

Български граждански шрифт - образци

Табло XXII

Съвременната кирилица в европейски съюз – образци от новите шрифтове, както ги е направил Гогов в Светлината на буквите.